TIJORAT BANKLARIDA OPERATSION RISKLARNI BOSHQARISH TIZIMINING XALQARO STANDARTLARI VA HUQUQIY MEXANIZMLARI

F.Xolmamatov
TDIU professori, DSc

imrconf.com

Jahon moliya bozorlarida raqobatning kuchayishi, raqamli bank xizmatlarining keng joriy etilishi va moliyaviy operatsiyalar hajmining ortishi tijorat banklari faoliyatida operatsion risklarning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Ayniqsa, axborot texnologiyalari bilan bog‘liq nosozliklar, kiberxavflar, inson omili, ichki nazorat tizimidagi kamchiliklar hamda tashqi favqulodda holatlar banklar faoliyati barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli xalqaro bank amaliyotida operatsion risklarni samarali boshqarish masalasi bank tizimi barqarorligini ta’minlashning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Xalqaro amaliyotda operatsion risklarni boshqarishning huquqiy asoslari, asosan, Bazel qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standartlar va tavsiyalarga tayanadi. Xususan, Bazel II va Bazel III kelishuvlarida operatsion risklarni aniqlash, baholash, monitoring qilish va kapital bilan qoplash mexanizmlari belgilab berilgan. Mazkur standartlar banklarda risk-menejment tizimini takomillashtirish, ichki nazorat samaradorligini oshirish hamda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlar bank amaliyotida operatsion risklarni boshqarish bo‘yicha huquqiy-me’yoriy mexanizmlarni takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, Yevropa Ittifoqi, AQSh va Osiyo mamlakatlarida banklarda komplaens nazorati, kiberxavfsizlik siyosati va ichki audit tizimlarini kuchaytirish bo‘yicha qator normativ hujjatlar

qabul qilingan. Bu esa bank tizimida risklarning oldini olish va moliyaviy yo‘qotishlarni minimallashtirish imkonini bermoqda.

O‘zbekistonda ham bank-moliya tizimini isloh qilish jarayonida tijorat banklarida risklarni boshqarish tizimini xalqaro standartlar asosida takomillashtirishga katta e’tibor berilmoqda. Xususan, Markaziy bank tomonidan bank risklarini boshqarish, ichki nazorat va korporativ boshqaruvga oid normativ hujjatlar qabul qilinib, ularni xalqaro amaliyotga moslashtirish choralari amalga oshirilmoqda.

Shu jihatdan, tijorat banklarida operatsion risklarni boshqarishning xalqaro amaliyotdagi huquqiy asoslarini o‘rganish, ularning mazmun-mohiyatini tahlil qilish hamda milliy bank amaliyotiga tatbiq etish yo‘nalishlarini tadqiq etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Operatsion risk — tijorat banklarida ichki jarayonlar, inson omili, axborot texnologiyalari yoki tashqi hodisalarning samarasiz faoliyati natijasida yuzaga keladigan moliyaviy yo‘qotishlar ehtimoli hisoblanadi

Ushbu risk o‘z ichiga yuridik riskni oladi, ammo strategik yoki reputatsion riskni hisobga olmaydi.

Kapitalga bo‘lgan talabni operatsion risk orqali hisoblash uch metod asosida amalga oshiriladi:

- Oddiy indikatorli yondashuv;
- Standartlashgan yondashuv;
- Mukammal yondashuv (ingl. AMA – Advanced Measurement Approach).

Oddiy indikatorli yondashuv orqali kapital yetarliligini hisoblash quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi:

$$K = [\Sigma(GI1\ldots n \times \alpha)]/n$$

Bunda,

K – indikatorli yondashuvda kapital yetarliligi talabi;

imrconf.com

GI – oxirgi uch yillik muddatda ijobiy yillik yalpi daromad[1];

n – ijobiy daromad olingan yillar soni

α – 15%, ushbu stavka Qo‘mita tomonidan o‘rnatilgan.

Standartlashgan yondashuv orqali kapital yetarliligini hisoblash quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi:

$$K = \{ \Sigma \text{yillar 1-3 } \max[\Sigma(Gl1\text{-}8 \times \beta 1\text{-}8),0]\}/3$$

Bunda,

K – standartlashgan yondashuvda kapital yetarliligi talabi;

Gl1-8 – joriy yilning har bir biznes liniyasi uchun alohida hisoblangan yalpi daromadi;

β1-8 – Qo‘mita tomonidan o‘rnatilgan stavka. Ushbu stavka har bir biznesdan keladigan daromad darajasi bilan kapitalga bo‘lgan talab darajasini bog‘laydi. Har bir biznes liniyasi uchun beta koeffitsiyentlari 1.3-jadvalda aks ettirilgan.

AMA yondashuvida banklarga operatsion risk uchun talab etiladigan kapital miqdorini hisoblashni o‘zida aks ettiruvchi empirik modelni ishlab chiqishlariga imkon beriladi. Qo‘mitaning Nazorat Tavsiyalariga binoan AMA yondashuvi quyidagi to‘rt ma’lumotlar elementini o‘z ichiga olishi lozim:

- Ichki zarar ma’lumoti;
- Tashqi ma’lumotlar;
- Ssenariy tahlili;
- Biznes muhiti va ichki nazorat faktorlari.

Bank risklari, ularni tasniflash, tahlil qilish va boshqarish bo‘yicha mahalliy va xalqaro me’yoriy-huquqiy hujjatlar shakllantirilgan va doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Xalqaro normalar va talablar asosan Xalqaro hisob-kitoblar banki qoshidagi Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi hujjatlarida aks etgan. Ushbu hujjatlardagi talablar va normalar tavsiyaviy xarakterga ega bo‘lsada, ammo deyarli barcha mamlakatlarning milliy yoki

[1] Yalpi daromad = sof foizli daromad + sof foizsiz daromad

imrconf.com

mintaqaviy bank nazorati hujjatlarida aks etgan. Unda ko‘rsatkichlar va koeffitsiyentlar mahalliy bank tizimiga moslashtirilgan va qisman o‘zgartirilgan bo‘lishi mumkin.

Uchinchi AMA metodni qo‘llash uchun banklar nazorat organlaridan tegishli ruxsatni olishlari lozim bo‘ladi. Ushbu yondashuvda kapital yetarliligiga bo‘lgan talab banklararo tizimda vujudga keladigan sifat hamda miqdor jihatlarini qo‘llagan holda operatsion riskni hisoblash asosida yuzaga keladigan riskka teng bo‘ladi. Bunda AMA yondashuvni qo‘llash uchun banklar minimum darajada quyidagi talabalarga javob berishlari talab etiladi:

- Direktorlar Kengashi va yuqori menejmentning operatsion riskni boshqarish mexanizmi nazoratida faol qatnashishi;
- Operatsion riskni boshqarishning eng ishonchli hamda to‘liq amalga joriy qilingan tizimning mavjudligi;
- Yondashuvni asosiy biznes-liniyalarida, shuningdek nazorat va audit sohalarida qo‘llash uchun yetarlicha resursga ega ekanligi.

Xalqaro bank amaliyotida operatsion risklarni boshqarishga qo‘yilgan talablar risklarni aniqlash, baholash, monitoring qilish, ichki nazorat tizimini shakllantirish, kapital yetarliligini ta’minlash hamda axborot xavfsizligini kuchaytirish orqali bank faoliyati barqarorligini ta’minlashga qaratilgan.

Bank risklarini boshqarishning bir qator modellari mavjud va riskning turiga qarab modellar ham o‘zgaradi. Bundan tashqari bank risklarini boshqarishda xususiy yoki tijoriy modellar ham bugungi kunda keng foydalanilmoqda. Xususan, AQSHning J.P. Morgan banki Credit Metrics™ modelini ishlab chiqqan bo‘lsa, Shveysariyaning Credit Suisse banki CreditRisk+ modelining muallifi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, kredit tashkilotlarida risklarni tasniflash, ularni aniqlash va boshqarishga nisbatan aniq talablar va me’yoriy-huquqiy hujjatlar mavjud bo‘lib, vaziyatga qarab ular doimiy ravishda takomillashib bormoqda.

1-jadval.

imrconf.com

Operatsion risk turlari va ularning bank faoliyatiga ta’siri

Operatsion risk turi	Kelib chiqish sababi	Bankka ta’siri	Boshqarish usuli
Texnik risk	Dasturiy nosozlik	To‘lovlar kechikishi	IT-audit
Inson omili	Xodim xatosi	Moliyaviy yo‘qotish	Malaka oshirish
Kiberrisk	Xakerlik hujumi	Ma’lumot yo‘qotilishi	Kiberxavfsizlik
Huquqiy risk	Hujjat xatolari	Jarimalar	Komplaens nazorati

imrconf.com

1-jadval ma’lumotlari tijorat banklari faoliyatida uchraydigan asosiy operatsion risk turlari, ularning kelib chiqish sabablari, bank faoliyatiga ta’siri hamda boshqarish mexanizmlarini ifodalaydi. Mazkur jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, operatsion risklar bank faoliyatining barcha jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatib, moliyaviy barqarorlik va xizmatlar samaradorligiga jiddiy xavf tug‘diradi.

Jadvalda keltirilgan texnik risklar asosan axborot tizimlari va dasturiy ta’minotdagi nosozliklar bilan bog‘liq bo‘lib, ular bank operatsiyalarining uzilishi, to‘lov tizimlari ishdan chiqishi hamda mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifati pasayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa bankning likvidligi va mijozlar ishonchiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli xalqaro amaliyotda IT-audit va raqamli xavfsizlik tizimlarini takomillashtirish muhim boshqaruv vositasi sifatida qo‘llaniladi.

Inson omili bilan bog‘liq risklar esa xodimlarning malakasi yetarli emasligi, ehtiyotsizligi yoki ichki intizom buzilishi natijasida yuzaga keladi. Bunday holatlar kredit hujjatlarini noto‘g‘ri rasmiylashtirish, hisob-kitob

xatolari va moliyaviy yo‘qotishlarga sabab bo‘lishi mumkin. Jadval tahliliga ko‘ra, mazkur risklarni kamaytirishda xodimlar malakasini oshirish va ichki nazorat tizimini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kiberrisklar zamonaviy bank tizimida eng tez o‘sib borayotgan xavf turlaridan biri hisoblanadi. Xakerlik hujumlari, ma’lumotlar bazasining buzilishi va mijoz ma’lumotlarining o‘g‘irlanishi bankning moliyaviy va reputatsion yo‘qotishlariga olib kelishi mumkin. Shu jihatdan, jadvalda kiberxavfsizlik choralarini kuchaytirish operatsion risklarni boshqarishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

Huquqiy risklar esa bank faoliyatida me’yoriy hujjatlarga rioya etmaslik yoki shartnomalarni noto‘g‘ri rasmiylashtirish natijasida kelib chiqadi. Bu holat bank uchun jarimalar, sud xarajatlari va nufuz yo‘qotilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun komplaens nazorati va huquqiy ekspertiza tizimini takomillashtirish muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, jadval tahlili tijorat banklarida operatsion risklarni kompleks boshqarish, ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytirish, axborot xavfsizligini ta’minlash va xodimlar salohiyatini oshirish bank faoliyati barqarorligini ta’minlashning muhim sharti ekanligini ko‘rsatadi.

Tijorat banklarida operatsion risklarni boshqarish zamonaviy bank tizimining barqarorligi va samaradorligini ta’minlovchi asosiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, operatsion risklar inson omili, axborot texnologiyalari, ichki jarayonlar hamda tashqi omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ular bank faoliyatida moliyaviy yo‘qotishlar va reputatsion zararlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda operatsion risklarni boshqarishning huquqiy asoslari asosan Basel Committee on Banking Supervision tomonidan ishlab chiqilgan Bazel standartlariga tayanadi. Ushbu standartlar banklarda risklarni aniqlash, baholash, monitoring qilish, ichki nazorat tizimini kuchaytirish hamda kapital yetarliligini ta’minlash kabi muhim talablarni belgilab beradi. Shuningdek,

imrconf.com

Bank for International Settlements doirasida ishlab chiqilgan me’yoriy yondashuvlar bank tizimi barqarorligini ta’minlashda muhim huquqiy baza vazifasini bajaradi.

Umuman olganda, tijorat banklarida operatsion risklarni boshqarishning xalqaro huquqiy asoslarini chuqur o‘rganish va ularni milliy bank amaliyotiga tatbiq etish bank tizimining barqarorligi, raqobatbardoshligi va moliyaviy xavfsizligini ta’minlashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

imrconf.com